

Butlletí

del

Centre Excursionista de Catalunya

Notes d'una excursió per l'Àfrica romana

SIDI BU SAÏD

Amenys de 3 quilòmetres de Cartago, i a 18 quilòmetres 500 metres de Tunis, hi ha la vila indígena de Sidi Bu Saïd, l'antiga Megala, on Sant Ciprià fou martiritzat. Està magníficament emplaçada en forma d'amfiteatre en el vessant d'un esperó que acaba en el cap Cartago.

Com la majoria de les poblacions musulmanes, els seus carrers són estrets i alguns amb forts pendents. No és tan comuna la seva extremada netedat; totes les cases són curosament emblanquinades, excepte els arcs i muntants de les portes i finestres, detall aquest últim que denota un gust no gens barroer.

El carrer principal, amb escaients edificis morescos a cada costat, va pujant fins acabar enfront de la mesquita, la qual està precedida d'una graonada desigual i d'una galeria de fusta. Al darrera s'aixeca el seu elegant minaret.

En el punt culminant de Sidi Bu Saïd, hi ha un far, el basament del qual és antic. Pertany a una torre quadrada que sembla que degué servir de lloc de guaita. El panorama que des d'allí es domina, de cara a la mar, és dels més bells que hom pugui contemplar. A

sota del far, la blancor extraordinària de les cases de la vila està fortament contrastada per la infinita gama de colors que envolta el paisatge. Més avall, apareix el conjunt de les ruïnes de Cartago i el de les pintoresques barriades que s'han edificat en aquell indret, i que acaben en la punta de la Goleta, la qual separa les quietes aigües del llac el-Bahira de les de la mar. Després, l'esguard copsa d'un sol cop d'ull el magnífic golf de Tunis, tancat al NE. pel cap Cartago - on estàvem nosaltres - i al SO. pel cap Bon, davant el qual es besllumen, perdudes mar endins, les petites illes Djamor. En el promontori del cap Bon, acaba una línia de muntanyes de formes aspres i retallades: Bu-Kornei, la muntanya dels dos corns, (576 m.), consagrada a Baal; Djebel-Ressan, la muntanya de plom; i, al fons de tot, Djebel Zaghuane, d'una silueta talment com d'un colossal sarcòfag. Vers aquest indret havíem de començar l'endemà la nostra excursió per l'interior de la Tunísia.

27 D'ABRIL

Amb el mateix guia que ens havia acompanyat durant el nostre viatge per Argèlia, convinguérem una excursió en automòbil particular per tal de visitar els indrets més notables de la Tunísia.

Sortirem a les 10 del matí de Tunis i passàrem, als 15 quilòmetres, per la *Mahamedia*, ruïnes d'un gran palau i de casernes bastides pel bei Hahmed. D'allí es baixa vers la vall del riu Miliane, on es troben les restes més grandioses de l'aqüeducte romà. Al començament, les arcades són baixes; però, després del pont que travessa l'esmentat curs d'aigua, l'aqüeducte apareix amb tota la majestat de les seves dues o tres-centes arcades, les quals tenen una alçària de 20 metres. Hi dona un aspecte més bell la pàtina daurada de les seves pedres.

Per la carretera - per cert molt ben conservada, com totes les de la Tunísia i d'Algèria, - trobarem algunes grosses caravanes de beduïns o àrabs, les quals portaven nombrosos camells i petits burrets extraordinàriament carregats amb les dones i criatures i tota la impedimenta pròpia de les tribus nòmades. Generalment obren la marxa els burros, puix diuen que aquests animals tenen més coneixement que no pas els camells.

Deixàrem a l'esquerra, a cosa de 2 quilòmetres, les ruïnes d'Udena, l'antiga Uthina, i més amunt hom troba l'embranchement de la carretera que mena a les ruïnes de Pont-du-Fahs, l'antiga Thuburgo Majus.

Ràpidament ens anàrem apropant al Djebel Zaghuân. Al peu d'aquesta muntanya hi ha la vila de dit nom, la qual dista 55 quilòmetres de Tunis. A l'entrada de la població s'aixeca un arc romà molt malmès, i, a cosa de mitja hora muntanya amunt, hi ha el *Nympheum*, on es capten les aigües de l'aqüeducte tantes vegades esmentat. El *Nympheum* té la forma d'hemicicle amb un petit temple al bell mig, i resulta tot plegat un dels monuments més interessants de l'època romana a la Tunísia.

De Zaghuân la carretera es dirigeix vers Enfideville. Als 37 quilòmetres, es voreja un turó rocós de vessants escarpats, en el cim del qual hi ha penjat el curiós poblet indígena de Takruna, des d'on, al cap de 8 quilòmetres, s'arriba a l'esmentada població d'Enfideville o Dar el-Bei. És una vila moderna, habitada gairebé exclusivament per europeus. L'església catòlica és una bonica construcció d'estil gòtic modernitzat, en la qual es guarden nombrosos mosaics procedents de les excavacions efectuades pels voltants. La mesquita també és moderna, amb un minaret de línies molt elegants.

Més que res, allí ens cridà l'atenció un aduar o campament indígena plantat enmig d'una plaça. Formava un recinte, envoltat d'una mena de mur quadrat fet d'herba molt atapeïda, dintre del qual s'aixecaven les tendes d'aspecte miserable, que, com llur closca els caragols, no abandonen mai els beduïns.

Després d'una curta parada a Enfidaville, emprenguérem de nou el viatge, i anàrem de dret a Kairuan. La distància que separa ambdues poblacions és, aproximadament, de 59 quilòmetres, i en total, des de Tunis, 160 quilòmetres. Arribàrem a Kairuan a un quart de dues de la tarda.

LA CIUTAT SANTA DE KAIRUAN

Aquesta ciutat esdevé famosa no per la seva antigor, ni pel seu aspecte purament àrab o per trobar-se aïllada enmig d'una regió desèrtica, sinó pel renom de sagrada que guarda des de la seva fundació. Ha estat sempre considerada com la ciutat santa del Maghreb, això és, de l'Occident musulmà. Malgrat el caràcter pregonament religiós que ha vingut conservant, es dona el cas curiós d'ésser Kairuan l'única població de Tunísia en què hom pot visitar les seves mesquites, aquells misteriosos santuaris que tot bon creient del Profeta amaga amb gelosia a totes les mirades estranyes, tal com també tanca i no deixa endevinar a l'estranger

allò que ell estima, allò que pensa i tot quant espera. El nom de Rumí que donen a l'estranger, té, moltes vegades, per aquella gent fanatitzada, el mateix sentit despectiu de gos cristià.

Kairuan fou fundada l'any 50 de l'Hègira (671 abans de J.-C.) per Okba ben Nafi. El fet que escollís un indret desert per bastir la ciutat, talment perduda enmig de l'estepa tunisenca, fou una prova palesa del bon sentit pràctic de Sidi Okba, puix que, a la costa, hauria estat sempre a mercè de la flota bizantina. Tampoc no li convenia fer-la massa prop de les muntanyes, sòlidament ocupades pels berebers, els quals no miraven amb gaire bons ulls els invasors àrabs. Hom ha suposat que dita elecció podia obeir també en gran part a entrecreuar-se allí diferents rutes, les quals ja d'antic recorrien les caravanes.

Sembla que el primer nucli de població es construí, com a la Meca, prop d'un pou, el Bir Baruta, que la religiositat del poble envolta de molta veneració. Aquest pou subsisteix encara, i n'extreuen l'aigua - la més bona de Kairuan - per mitjà de catúfols que fa rodar una camella. Una tradició local, vol fer comunicar aquest pou amb el de Zemsem, de la Meca, i tal com diu un autor (1), la llegenda és més bonica que no pas el pou.

Kairuan esdevingué ja per als àrabs, de primer antuvi, una base militar i un actiu centre de conversió dels berebers, però no pogueren evitar la destrucció de la ciutat pels patriotes indígenes revoltats. No es tornà a reconstruir fins a l'any 698, sota el regnat d'Abd-el-Malek, per Hassan, governador d'Egipte, el qual anà a l'Àfrica del Nord per tal de venjar la mort de Sidi Okba.

Els governadors omniedes i abassides, sembla que habitaren constantment Kairuan. En 800, Ibrahim ben El-Aghlab, el fundador de la dinastia aghlabita, en féu també la capital del seu estat, el qual depenia més o menys nominalment del califat de Bagdad. Quan la capitalitat política del país passà a Tunis, la supremacia religiosa continuà intacta a Kairuan, dirigida per homes religiosos i jurisconsults aferrissats a la tradició, l'autoritat dels quals i llur ascendent sobre el poble, els feia temibles als emirs. Fou per complaire a aquest element tradicionalista, i en part també per donar una ocupació a les forces turbulentes de la milícia, que els aghlabites emprengueren, en 827, la conquesta de Sicília.

L'espirit de revolta de la ciutat anà perdurant i, com a càstig, el bei Murod II (1698-1702) enderrocà les seves muralles, les quals

(1) Mr. P. P. *Guide illustré du Touriste dans le Sud-Ouest Tunisien*, Pàgina 5.

reconstruí el primer dels husaïssides, Husain ben Ali (1705-1740). L'actual recinte murallat és, per consegüent, l'obra d'aquest sobirà, però s'ha de considerar que foren aprofitades les disposicions i restes antigues, puix que els murs i portes principals presenten encara un caràcter completament medieval.

El darrer full de la història de Kairuan, és l'acte de l'ocupació francesa en octubre de 1881. Simultàniament, tres columnes procedents de distints punts, arribaren davant de la ciutat santa. Les tropes trobaren les portes tancades; cap ànima vivent hi havia sobre les muralles, i un silenci imposant dominava arreu. Un oficial de cavalleria s'avançà i anà a trucar a la porta de la Kasba, i aquesta s'obrí encontinent. Pocs minuts després, s'obria també la porta Bab el-Khukh, per on entraren els regiments francesos amb la música al davant. Les tropes acamparen en diferents indrets de la població, i una part d'elles ho féu en la Gran Mesquita. Per aquest fet la ciutat i el santuari restaren, per sempre més, profanats, puix sembla que el Corà no preveu el cas d'una segona purificació. És des de llavors que els kaironencs permeten als infidels de visitar llurs mesquites.

Malgrat tot, la ciutat no ha perdut el seu ascendent religiós i la veneració que inspira als bons musulmans i, més que a ningú, als tunisencs. Per ells, set pelegrinatges a Kairuan equivalen a un pelegrinatge a la Meca. Són en gros nombre els creients que volen reposar a recer dels seus murs, i, des de molt lluny, s'hi fan portar, després de morts, per tal d'ésser enterrats en algun dels nombrosos cementiris situats a fora de les muralles de la ciutat, els quals agafen grans extensions de terreny. El susdit costum, explica això darrer, puix que d'altra manera aquests grans cementiris resultarien desproporcionats en relació amb el nombre de veïns que té Kairuan, els quals no passen de 20.000.

Per guardar també gairebé intacte el seu aspecte àrab, esdevé Kairuan una de les ciutats més característiques del món musulmà. La ciutat pròpiament dita, presenta la planta d'un quadrilàter irregular envoltat de muralles flanquejades de contraforts o de petites torres rodones. Fora d'aquest recinte s'estenen, pel cantó de Ponent i vers el Nord-Oest, els ravals de la ciutat, els quals, poc més o menys, són tan grans com el nucli principal de la mateixa.

El millor indret per a copsar de bell antuvi els costums i mena de vida dels indígenes, és la plaça dita de Tunis, situada a l'extrem de l'antic carrer Major, actualment anomenat carrer Saussier. En l'esmentada plaça, sempre hi ha una extraordinària animació. Els

matins s'hi celebra la fira de cavalls, de moltons i de camells; els corders i els que teixeixen l'alfa, l'ocupen després, com també les barraques dels venedors de pa i de fruita. Allí es reuneixen els beduïns o àrabs nòmades que van a fer compres a ciutat: se'ls reconeix per llurs barnusos de llana burda i llur aspecte parat. A la tarda, es reuneixen en grups i, per tribus, arrupits formant rodones, discuteixen entre ells en veu alta. Cap al tard, compareixen els encantadors de serpents, els joglars i els que diuen la bona ventura. Aquests darrers estan asseguts i tenen al davant seu un petit quadrat d'ordi molt o de sorra, ple de forats misteriosos.

El carrer Saussier presenta també un característic aspecte amb les seves botigues i barraques de venedors de queviures, els cafès àrabs, les siluetes dels alts minarets i les agulles de la mesquita del Bei i d'altres. La majoria de les portes que donen entrada a la ciutat, tenen així mateix un caràcter netament àrab, amb llurs arcs de ferradura sostinguts per columnes i capitells antics.

Per a visitar amb profit la vella ciutat, cal conèixer la seva topografia, puix esdevé un vertader laberint de carrers estrets i tortuosos. Moltes cases llueixen boniques portalades de pedra i portes de fusta amb aplicacions de ferro, les quals formen arabescos i altres originals dibuixos. En algunes cases, els reixats de ferro de les finestres, a tall de gelosies, resulten també força típics. Els seus suks, si bé no tan importants com els de Tunis, són també dignes de visitar-se. Ombrejats per cortines de roba i per estores penjades a banda i banda del carrer, o enfosquits sota voltes d'obra, estan representades en els diferents suks les arts manuals indígenes, entre les quals sobresurten les del cuir i les de catifes. Aquesta darrera indústria, solament es pot veure dintre les cases particulars, puix que no n'existeixen fàbriques ni grans tallers. Les dones de Kairuan, de mares a filles, es transmeten l'ofici de teixidores, com també els dibuixos de les catifes. En conjunt, els motius ornamentals són en nombre molt limitat, però els desenrotllen en una gran varietat de formes i de colorit, i dominen, regularment, els tons bruns sobre fons blanc.

Ultra la *Zerbía*, que és l'autèntica i inconfundible catifa kairuana, fabriquen, a la ciutat, dues classes més de teixits: el *Klim*, grossera manta de llana amb ratlles paral·leles i de colors virolats, i el *Mergum*, que és, en certa manera, semblant a l'anterior vist a l'inrevés, i fabricat amb fils de llana i de cotó.

En el suk de les robes i de les catifes, a les tardes se celebra una curiosa subhasta dels productes fabricats en les cases

particulars. Gran nombre de corredors van amunt i avall del suk oferint, a grans crits, els articles a vendre i que porten a sobre ells mateixos. Quan un comprador ofereix un preu, el corredor l'anuncia en alta veu i ho repeteix en igual forma cada vegada que hi ha una puja, tant si és de molta com de poca importància. Es dona sovint el cas que hi ha diverses puges i, aleshores, el treball d'aquella pobra gent esdevé cansadíssim a més no poder, puix corren adalerats d'ací i d'allà donant-se empentes o topant amb els concurrents que en gran nombre es passegen pel suk. Els comerciants, des de llurs respectives botigues, són els principals compradors, en competència amb els particulars, els quals tenen, inclús els estrangers, els mateixos drets de compra que aquells.

Mitjançant una propina, no és gens difícil de poder visitar algunes de les cases que fabriquen catifes. Les teixidores i les aprenentes porten una vida molt miserable, puix treballen hores i més hores durant el dia, en una mena d'obrador petit, fosc i ple de terranyines. En una d'aquestes cases, per tal d'ensenyar-nos unes catifes que tenien per vendre, ens feren entrar dintre les habitacions particulars, una de les quals servia de dormitori a tota la família. Era una sala llargaruda, a un extrem de la qual hi havia una mena d'escenari o alcova, situada un metre aproximadament sobre el sòl, on, segons ens digueren, dormia el patró. Les dones dormen a la sala.

Si bé fruïrem de debò en les nostres correries per tal de copsar l'aspecte típic de Kairuan, resultava, però, d'un interès molt més gran, per a nosaltres, el conèixer les seves mesquites. No disposàvem pas de temps per a visitar-les totes, puix sembla que, entre grans i petites, n'hi ha 160. Ens acontentàrem, doncs, amb veure les més importants i, d'aquestes, solament descriurem les tres o quatre que, per diferents conceptes, sobresurten entre elles.

LA GRAN MESQUITA. Segons la tradició, és el més antic dels edificis religiosos del món occidental musulmà i, sense dubte, resulta ésser la mesquita més notable, no solament de Kairuan, sinó també de tota l'Àfrica del Nord. Abans de construir-la Okba ben Nafí, havia d'haver aixecat ja les seves pregàries al mateix lloc de l'emplaçament. Una revelació divina li assenyala l'indret on havia de posar-se el *mihrab*, com també la direcció de la *qibla*, això és, cap a la Meca. Aquest primitiu santuari fou enterament enderrocat i reconstruït en 695, per Hassan ben En-Homan. Engrandit i restaurat en els segles successius, fou, finalment, demolit en 836 per

l'emir aghlabita Zizadet Allah, el qual volgué fer un edifici completament nou i que fos obra exclusiva d'ell. Dos dels seus successors allargaren algunes naus de la mesquita, però, en conjunt, l'edifici que ha arribat fins als nostres dies, és el mateix de l'emir Zizadet.

Com les primitives mesquites de l'Islam, la mesquita de Sidi Okba, esdevinguda després mesquita dels aghlabites, es compon d'una sala hipòstil rectangular, precedida d'un pati envoltat de pòrtics. L'edifici enter cobreix un rectangle, lleugerament deformat, de 135 metres per 80. Set portes, obertes en els murs laterals, hi donen accés, i exteriorment aquests murs estan respallats per massissos contraforts.

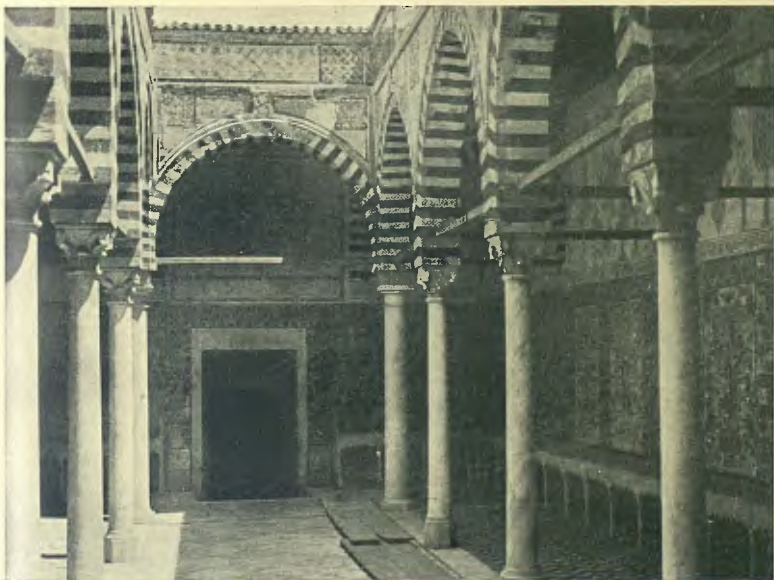
Dues d'aquestes portes daten del 1293. L'una, situada al SE., és coneguda per Bab Lalla Rayhana, nom d'una santa dona enterrada prop d'allí; l'altra porta s'obra al NO., i és semblant a l'anterior, però menys rica. És la Bab el-Ma, per la qual s'entra al grandíós pati de la mesquita, empedrat amb lloses de marbre blanc. En el subsòl hi ha dos pous i cisternes.

Els arcs dels pòrtics del pati, descansen sobre pilastres, mentre que, a l'interior de les galeries, els arcs estan sostinguts per columnes i capitells antics. La galeria Nord, situada enfront del santuari, està interrompuda, a la seva meitat, pel feixuc minaret, des del cim del qual el *muezzin* crida cinc vegades al dia els fidels a l'oració. El minaret es compon de tres torres quadrades superposades, coronada la més alta per una cúpula. La torre inferior presenta la particularitat de no tenir les cares verticals, i apareix el conjunt del minaret a faisó dels pilons egipcis. La seva alçària total és de 35 metres, i a mida que hom va assolint les seves diferents terrasses, la vista domina successivament l'aplec d'edificis de la mesquita i el panorama extensíssim de la ciutat, amb les seves nombroses cúpules.

Esdevé la Gran Mesquita un vertader museu d'art pagà i cristià. Probablement Cartago fou la principal proveïdora de columnes i de capitells, encara que altres ciutats més properes donaren també un bon conjunt de materials. Les basíliques, més que tot, foren despulades sense escrúpols. Hom conta que els musulmans s'apressaren a emportar-se d'una basílica, i les transportaren a Kai-ruan, dues riques columnes cilíndriques que l'emperador de Constantinoble pretenia comprar a pes d'or. Algunes de les columnes i capitells, són ofrenes de fidels desitjosos de fer mèrits davant Alah, com ho fa creure una inscripció gravada en dues columnes.

KAIRUAN. GRAN PATI DE LA MESQUITA DEL BARBER

KAIRUAN. PATI VESTÍBUL DE LA MESQUITA DEL BARBER

Cl. G. Roig

KAIRUAN. OBRADOR DE CATIFES

EL-DJEM. AMFITEATRE ROMÀ

Cl. G. Roig

Aquesta inscripció, en bonics caràcters del segle ix, diu: *lil masjid*, això és, per a la mesquita.

La sala de pregàries, amb les seves innombrables columnes, té 17 naus. Els sostres són de fusta, separats per embans que descansen sobre els arcs transversals. La nau central és més ampla i llarga que no pas les altres, el conjunt de les quals, solament mig il·luminades per la tènue claror que entra per les portes, produeix una pregona i misteriosa impressió. Les columnes, de marbres diferents, s'aixequen aïllades o agrupades de dues en dues, de tres en tres, o bé, com a l'entrada de la nau principal, formen feixos de sis columnes. Alguns dels grups de columnes, descansen sobre un basament esculpit, d'antiga procedència, però, regularment, el fust s'alça directament del sòl. Sobre l'entaulament, més o menys ornamentat, que arrenca de l'àbac dels capitells, es desenrotllen els arcs de ferradura que formen les naus, relligats, els arcs, per travessers de fusta clavats a les impostes. Per més que una gran part de l'edifici presenta un caràcter marcadament bizantí, la decoració dels murs interiors i la del mobiliari és oriental. El nínxol del *mihrab*, està bellament enquadrat per un arc de ferradura en plena cintra, resseguit d'un altre arc concèntric, a sobre del qual sis arquets cecs formen una galeria coronada per marlets i dents de serra. El mur, de dalt a baix, és de marbre blanc amb calats i dividit en taulers amb motius ornamentals i inscripcions coràniques. Les columnes dels costats són esplèndides, i la part alta del nínxol presenta un rengle de rajols, de reflexos metàl·lics, d'estil hispano-àrab. A través dels calats hom veu dos murs, un dels quals, el de darrera de tot, sembla que s'enfonsi en semicercle. Aquest mur, gairebé invisible, esdevé, per als musulmans, un mur sagrat, per suposar la llegenda que és el primitiu *mihrab* de la mesquita construïda per Sidi Okbà. Prop del *mihrab* hi ha, sota de la cúpula, la famosa trona de fusta, considerada com una de les més notables obres de tal mena de l'art musulmà. Pertany al segle ix i està plena d'escultures d'assumptes variats, els quals formen una rica col·lecció de decoracions poligonals i de motius florals. No menys remarcable és el treball de la Maççura, situada a la dreta de la trona. La Maççura és un embà de talla, del segle xi, que assenyala el lloc destinat al soldà i que serveix de biblioteca, la qual molt pocs han pogut visitar.

ZAUHA DE SIDI ABID EL-GHARYAMI. Aquest monument sembla anterior al segle xvi. Un vestibul, cobert per un bonic sostre de fusta,

dóna entrada a un pati pavimentat de marbres, els quals formen enllaços, i envoltat d'una doble galeria. El santuari té tres naus transversals amb el *mihrab* al mig del mur del fons, i la tomba del santó.

MESQUITA DE LES TRES PORTES. És un dels edificis més antics de Kairuan, construït, segons una crònica i la inscripció que es desenrotlla en la façana, en 252 de l'hègira (any 866) per Mahomed ben Khairum el Ma'afiri, originari d'Andalusia.

Cap pati no precedeix la sala de pregàries, la qual és molt senzilla, dividida en tres naus per rengles de columnes. La decoració de la façana resulta molt interessant, amb les tres arcades en forma de ferradura que han donat nom a la mesquita. Dita façana fou desmuntada i reconstruïda, pedra per pedra, en 1440. En aquesta mateixa època degueren aixecar el minaret i, per deixar lloc per al seu emplaçament, retiraren a mà dreta la inscripció en caràcters cúfics que hem esmentat.

ZAUUA DE SIDI AMOR ABBADA. Coneguda pel nom de Mesquita dels Sabres. Hi reposen les despulles del seu fundador, mort en 1871, el qual era ferrer, i per això els seus confreres l'han pres per Patró del gremi. En certa diada ensenyen encara l'escambell en què aquell sant home tenia el costum d'asseure's. L'interior de l'edifici no ofereix res de particular. Exteriorment, resulta quelcom més interessant per les airoses cúpules que el surmonten.

Val la pena de recórrer els voltants de Kairuan, puix, ultra els seus extensos cementiris, on es veuen moltes tombes en forma de qubba o de temple, poden també visitar-se dos monuments, un d'ells de força importància en el seu gènere, i l'altre, molt remarcable com a obra hidràulica.

Kairuan estava proveïda d'aigua per una xarxa de canals i d'aqüeductes que anaven a parar a grans dipòsits, construïts en diferents èpoques i en distints indrets; el gran dipòsit de Raqqada sembla que esdevingué cèlebre en l'edat mitjana. El més conegut dels aqüeductes és el de Chirichera, el qual menava l'aigua a Kairuan des de les altures situades a 25 quilòmetres, cap a l'Oest. Diu un antic escriptor àrab que solament a les afores de la ciutat santa hi havia quinze dipòsits, el més gran dels quals ha restat intacte. Està situat a menys d'un quilòmetre de la Porta de Tunis, i la seva construcció es deu a Abu Ibrahim Ahmed, fill de Mahamed l'Aghlabita. Té la forma circular, d'un diàmetre de 128 metres

per 5 de fondària. Els seus murs estan respatllersats, tant a l'interior com a l'exterior, per arrodonits contraforts. Gairebé a tocar, hi ha un altre dipòsit més petit que comunica amb l'anterior. El dipòsit de decantament, és un polígon de 17 costats, amb un doble contrafort a cada angle.

Aquestes importants construccions han estat atribuïdes als romans, sense fonament, puix, com hem indicat, pertanyen als primers prínceps aghlabites.

Prop dels esmentats dipòsits d'aigua, se'ns presentà l'avinentesa de poder contemplar alguns aspectes típics de la vida nòmada dels beduïns. Una nombrosa caravana formada, potser, de més de cent persones entre homes, dones i criatures, estava acampada allí amb les seves tendes, els seus animals i tota mena d'atuell.

Mentre dos homes escorxaven un xai, altres s'ocupaven en diversos quefers, però, la majoria jeien a terra descansant, cosa a la qual són força aficionats els àrabs. Les criatures, corrien pel mig dels grups que formaven les dones, algunes de les quals es distingien per la bellesa del rostre, la brillantor dels negres ulls i l'esveltesa del cos. Prou hauríem volgut retratar-les d'una a una, però no hi ha cap dona tan poruga com les àrabs davant un aparell fotogràfic. Al més petit intent nostre d'encarar-los la màquina, es posaven a xisclar, es tapaven la cara amb les mans i es giraven d'esquena. Una dona negra, alta i ben plantada, que també formava part de la caravana i que es distingia per les moltes joies que llua, s'amagà corrents dintre la seva tenda, cridant desaforadament com si ens tirés malediccions.

A pocs centenars de metres cap a l'esquerra dels dipòsits dels aghlabites, hi ha l'altre monument que, com hem dit abans, està als afores de Kairuan. És la

MESQUITA DEL BARBER. Nom que donen els europeus a la *Zauia de Sidi Çahib o Sahab*, és a dir del *company* (en àrab *sahab*) del Profeta. Mesquita, convent, escola, hospici i cementiri, tot això resulta ésser aquest edifici, en el qual també hi ha departaments que les famílies de Kairuan sembla que es disputen per tal de passar-hi una quinzena de dies de retir, de manera semblant al que fem els catòlics en alguns santuaris.

Les diverses construccions que formen aquesta mesquita, han estat molt modificades i restaurades en els darrers segles. Tal com està avui dia és, més que res, l'obra d'Hammude Bei (1613-1631), però, modernament, ha sofert altres restauracions que li lleven la

major part de la vàlua arqueològica que pogués tenir. No obstant, el seu conjunt arquitectònic és força adient, i completen el seu interès, els estucs i les faiances tunisenques, de bon estil, que decoren algun dels murs interiors.

Un minaret d'harmonioses proporcions, construït de pedra groguenca amb alguns revestiments de rajols, domina el gran pati d'entrada, tres de les cases del qual tenen pòrtics sostinguts per pilans. Pel costat no precedit de pòrtics, s'obre la porta que, després de travessar un vestíbul, condueix al pati de la medersa. Aquest segon pati és bastant més petit que l'anterior, i està completament enquadrat de galeries sobre columnes. Al fons, es veu l'oratori, amb el seu mihrab buidat en un mur lateral. A la dreta i a l'esquerra del pati, hi ha les celles dels estudiants. Al darrera d'aquests allotjaments, s'aixequen, de l'un costat, les diferents dependències de la medersa i, de l'altre costat, a la dreta, l'indret reservat al culte del marabut o santó Bu Zemà el Belui, el company de Mahoma. D'aquest pietós personatge, hom n'ha fet un barber per haver portat constantment al seu damunt tres pèls de la barba del profeta, i va ésser enterrat pels musulmans amb aquesta preciosa relíquia.

En aquell lloc sagrat, s'hi pot accedir també des del pati d'entrada passant per un seguit de corredors i de vestíbuls, un dels quals és una mena de pati allargat i resseguit de columnes, amb els murs coberts de plaques de faiances de colors blaus i or, d'un efecte molt elegant. Solament, però, les rajoles d'un costat són antigues; les altres són reproduccions modernes.

El pati principal és el més sumptuós de tots. Està envoltat d'elegants pòrtics, els arcs dels quals són de pedres negres i blanques posades alternativament. Una sola de les galeries, la del costat Oest, ha conservat el seu antic enteixinat de fusta; són també remarcables els estucs del fris. La decoració de faiances dels murs és semblant a la dels altres patis de la mateixa mesquita. L'efecte de conjunt d'aquest pati és força agradable; l'únic que hi desentona és la porta i les dues finestres de la qubba, treball italià d'un barroquisme de molt mal gust. S'explica una llegenda referent a dita porta: En el segle XVIII, un ric veí de Kairuan tenia per esclau un metge italià que els sarraïns havien fet captiu. Greument malalt i desdonat pels metges indígenes, el kairuenc fou guarit pel seu esclau. En recompensa li donà la llibertat i l'omplí de riqueses; però, malgrat totes aquestes proves d'agraïment, no volgué pas restar al costat del seu benefactor. Tornat a Itàlia, li trameté les co-

lumnes de marbre i els muntants de la porta i de les finestres que decoren l'entrada de la tomba del sant company de Mahomet. L'interior de la cambra mortuòria solament ofereix un interès relatiu. El cadafal, situat darrera una reixa en forma d'engraellat, té, al damunt, un tapís esplèndidament brodat; però les banderes, les catifes i les presentalles de totes menes - ous d'austruç, boles de cristall de colors, caps i saquets contenint terra de la Meca, ex-vots portats per pietosos pelegrins - tot plegat, esdevé confús i, sobretot, mancat de recolliment.

Estàrem a Kairuan un dia i mig complet, això és, la tarda que hi arribàrem i tot el dia següent. L'endemà hauríem desitjat també quedar-nos-hi per tal d'assistir a una festa típica religiosa que havia de celebrar-se, a la tarda, al pati de la Gran Mesquita, però, amb molta recança, desistírem de fer-ho, atenent que, del contrari, ens hauria mancat temps per a seguir el llarg itinerari projectat. Ultra les diverses festes religioses, també tenen molta anomenada els grans aplecs que se celebren a Kairuan, en els quals els indígenes corren la pòlvora i fan curses eqüestres. És el que els francesos en diuen una *fantasia*.

29 D'ABRIL

Sortírem de Kairuan a les 6²⁵ hores del matí, cap a Sussa, important ciutat marítima, on arribàrem a quarts de vuit (54 quilòmetres). El trajecte entre ambdues poblacions peca de monòton per atravessar la carretera un país en part pla o formant petites ondulacions, en molts trossos completament erm, i en altres solament extensos oliverars. Cap accident remarcable del terreny no trenca la ratlla infinita de l'horitzó, i en aquella immensa planúria, més que en cap altre terreny dels visitats per terres africanes, fou on es produïren davant els nostres ulls els més màgics efectes del miratge. Dues o tres vegades arribàrem a creure que vèiem la costa i grans extensions d'aigua, però no era altra cosa que les reflexions de l'atmosfera sobre la terra.

SUSSA

L'anomenen la capital de la regió coneguda per Sahel o de la costa. Té una població de 21.000 habitants i ocupa l'emplaçament de l'antiga Hadrumentum dels romans, la Djohera sarraïna. Durant aquesta darrera època, esdevingué un niu de pirates i un gran mercat d'esclaus.

Salomó, l'actiu lloctinent de l'emperador Justinià, havia envol-

tat la ciutat de murs, els quals foren reconstruïts per Abu Ibraïm Ahmed, en 859. Aquestes muralles no estan precedides d'avant-murs ni de valls, i, seguint la forma bizantina, tenen torres quadrades i marlets arrodonits. La ciutat indígena actual, reclosa encara dintre el seu recinte de muralles, ha conservat gairebé intacta la seva fesomia original. La població està asseguda en un terreny que presenta fort desnivell; molts dels carrers pugen costa amunt per mitjà de graonades. Són també interessants els suks per la seva bigarrada gernació.

A la part superior de la ciutat s'aixeca la Kasba, l'alta torre de la qual serveix de far. A més d'aquesta fortalesa, hi ha prop de la mar, però també situada dintre el cercle fortificat, un antic *Ribat*, conegut avui dia a Sussa pel nom de Ksar. La disposició general d'aquest edifici, destinat abans a convent de marabuts musulmans, és semblant a la dels forts bizantins. D'un dels angles sobresurt més de quinze metres sobre les terrasses, una torre circular coronada d'un edícul quadrat cobert per una cúpula. Aquesta torre degué servir de minaret i, potser, també de torre de guaita. Aquesta darrera destinació, la tindria, sense dubte, la torre de la ciutadella, puix els aghlabites, i més que ningú Ibraïm ben Ahmed, havien aixecat moltes de torres semblants a tot el llarg de la costa africana, les quals, segons hom diu amb evident exageració, es comunicaven, en una nit, des d'Alexandria a Ceuta.

La ciutat europea s'estén al peu de la mar, entre la porta Bab el-Bahar i el port, en el qual es veia un regular moviment de vaixells. Visitarem el Museu municipal, on hi ha una bona col·lecció de mosaics romans i algunes escultures i objectes antics. A l'Est de la ciutat, hi ha unes interessants catacumbes formades per extenses galeries mig colgades per les runes.

Un altre Ribat o convent musulmà de molta anomenada, és el de Monastir, petita vila riberenca, situada a l'extrem d'un promontori, a 20 quilòmetres de Sussa, cap al Sud-Est. Monastir també és una població murallada, i les seves defenses recorden les de Sussa.

Ens dirigirem després cap a El Djem, en l'indret del qual acaba el Sahel i comença la regió Sud de Tunísia. Tardarem cinc quarts d'hora (63 quilòmetres) a arribar a dita població. Malgrat la brillantor del sol el paisatge esdevé ensopit, puix, fins on abasta l'esguard, el terreny solament es veu cobert d'oliverars, que, si bé són la riquesa del país, no distreuen pas la mirada del turista.

Des de lluny, s'albira ja l'amfiteatre de l'antiga Thydrus, la ruïna més colossal de l'Àfrica del Nord. Data de l'època imperial

dels Severs o de Gordià II, i marca l'apogeu de la civilització provincial romana. Únicament, dos amfiteatres italians el sobrepassen en grandària, i, tot i estar enfonsat uns quatre metres dintre terra, imposa per la seva extraordinària alçària. El color d'ocre cremat de les seves pedres és admirable, i exteriorment l'edifici està bastant ben conservat. Solament, una enorme bretxa s'obre en un costat, feta a cops de canó per un beï, el qual s'empenyà a voler sotmetre alguns milers de descontents que s'havien refugiat allí. A l'interior, les ruïnes del circ són més aparents, però deixen endevinar encara la seva disposició general.

L'existència d'un monument de tanta empena en un poble tan miserable avui dia, és una prova evident de la prosperitat que hi regnaria antigament, i com fóra també de poblat per a emplenar el vast recinte de l'amfiteatre. Aquestes mateixes consideracions que hom feia aleshores, ens les havíem ja fet abans mentre recorriem les altres ruïnes visitades, i no cal dir que també havíem de fer-nos-les després, davant els altres diferents llocs i monuments que seguirem durant la resta del nostre viatge per aquelles terres.

A El-Djem, el susdit contrast és remarca força. El nombre d'habitants és molt escàs, i la immensa majoria de les cases solament es componen de baixos, amb els seus murs completament llisos i sense altres obertures que les portes, algunes de les quals tenen els muntants de pedra picada, restes, sense dubte, de l'amfiteatre, el qual ha estat per a aquella gent una verdadera pedrera. En aquest poble tan insignificant és on veiérem les dones més ricament abillades. N'hi havia que portaven un folgat vestit amb el cos ple de galons i de brodats d'or o de plata, d'un efecte bastant sumptuós. Una interessant efemèrides local és la d'haver estat proclamat allí, en 238, l'emperador Gordià.

D'El-Djem a Sfax, hi ha uns 66 quilòmetres. Durant el trajecte el paisatge és, si fa o no fa, igual a l'anteriorment descrit.

A Sfax férem nit. Aquesta ciutat està considerada com la segona de Tunísia pel nombre d'habitants (75.000) i el seu port també ve darrera el de Tunis en moviment comercial, i com a centre europeu importantíssim és, igualment, una de les poblacions de més intensa vida moderna de la Regència. Els nous barris, construïts entre la vella ciutat i el port, tenen amples carrers i espaioses places amb jardins i monuments. Alguns edificis, com el Palau Municipal i altres de caràcter oficial, són d'un estil neo-moresc desenrotllat amb molta traça. La Casa de la Ciutat estotja una nombrosa col·lecció de mosaics procedents de les excavacions fetes en la veïna ciutat

romana de Thyna. Els mosaics més senzills, cobreixen el sòl de les sales i els altres ornamenten els murs.

La Sfax musulmana, sense que pugui reivindicar una ascendència tan gloriosa com la de Sussa i Monestir, figura, no obstant, en un bon lloc entre les ciutadelles de la costa africana i el seu recinte murallat, molt complet i de gran deseroïllament, deixa a bastament endevinar el sistema emprat en les fortificacions del segle IX. Les muralles estan franquejades de nombroses torres, generalment de planta rectangular i, les menys, poligonals.

Com en totes les poblacions musulmanes, els barris indígenes són els que més atrauen per la seva especial fesomia, amb diferències, però, ben marcades a cada regió en els costums, en la indumentària i en l'edificació. A Sfax, les cases antigues tenen balcons de fusta, i molts carrers se singularitzen per llurs arcs de volta. Les dones, com les tunisenques, van embolcallades amb llurs folgats vestits blancs. Mentre són noietes i no arriben a l'edat de tenir vergonya, porten la cara descoberta, però, en fer-se grans, usen aquelles horribles caretes negres que tant les desfiguren. Els homes, la majoria, vesteixen calces curtes i guardacòs tot brodat i ribetejat de trenzilles blanques o d'altres colors. Cobreixen el cap amb un petit fes, com una mena de solideu vermell, que remata en un petit apèndix del mateix teixit o en una llarga borla de seda. Els que van apressats pels carrers portant farcells o menant un carretó, s'obren pas al crit de *borra, borra*.

Els mariners són en gran nombre a Sfax, reclutats, principalment entre els maltesos i els grecs. Aquests últims són pescadors d'esponges i, ensems, escafandriers, la qual cosa els permet de triar i tallar les esponges al seu gust. Per això, ells miren amb cert menyspreu els àrabs i els italians, els quals pesquen amb el trident o arrenquen barroerament les esponges amb una mena de garfi: el kamaki. Els escafandriers, tots es guanyen bé la vida, però, per llur treball dur i exposat, solament poden exercir l'ofici durant pocs anys. Altrament, les campanyes són llargues i, regularment, van mal nutrits, puix únicament mengen arròs, pastes i llegums seques. De vegades en el menú afegeixen pops, els famosos pops d'Sfax, alguns dels quals tenen dimensions extraordinàries. En el moll de pescadors n'hi havia molts a secar, penjats en uns travesers de fusta. Llurs tentacles eren ben bé com la munyeca. Sembla que s'han de batre fortament per tal que llur carn esdevingui tendra; aleshores pren un gust semblant al del dels crancs de mar.

La pesca dels pops és bastant curiosa i es practica especialment

SFAX. CARRER DE LA REPÚBLICA I PORTA BAB DIVAM

SBEÏLA. ELS TRES TEMPLES

Cl. G. Koig

KASSERINA. PETIT TEMPLE

TEBESSA (ALGERIA). ARC DE CARACALLA

Cl. G. Roig

en les properes illes dels Querquens (Kerkennah), del setembre a l'abril. Immergeixen a la mar gerres velles sense fons, on els pops s'amaguen per espiar llurs víctimes, i, quan creuen haver-les capturades, són ells els caçats pels pescadors que, en un moment donat, en fer la seva ronda, d'una estirada pugen l'atuell i el tiren dintre la barca.

La porta Bab Divan, situada al fons del carrer de la República, és una de les entrades de la ciutat indígena. A continuació ve un altre carrer que mena a la Gran Mesquita, la primitiva construcció de la qual es remunta a l'any 849, però sembla que ha sofert moltes reconstruccions, posteriorment. La façana és molt característica i pròpia de la seva època. Les nombroses portes que s'hi obren tenen llindes surmontades de timpans que formen arcadures, mentre que una coronisa de modillons corre al voltant d'aquells i els relliga. A sota de la susdita coronisa, s'obren uns nínxols que completen l'ornamentació de la façana. No essent permesa als infidels l'entrada a la mesquita, ens acontentàrem donant una ràpida llambregada al seu interior des d'una de les finestres. Tindrà de vuit a nou naus dividides per columnes. El minaret, és una alta torre quadrada composta de tres pisos superposats, i recorda una mica el de Kairuan.

Conté Sfax altres mesquites: la de Sidi ben Hassen, l'anomenada de Buchuicha i la de Sidi Ali El-Karray, però cap d'elles no són de gran interès, almenys per fora.

Al llarg i al davant de la façana de la Gran Mesquita, hi ha els venedors de perfums col·locats darrera d'una mena de bancada construïda d'obra. En els carrers veïns es troben els altres suks, on hi ha constant animació. El que conserva més caràcter és el dels ferrers.

A fora de la porta Bab Djebli, s'estén una gran esplanada o fonduk, en l'indret del qual fan cap les caravanes, com també els joglars i músics indígenes.

30 D'ABRIL

El nostre itinerari, a partir d'Sfax, comportava l'anada a Gabés per tal de fer el viatge a l'illa de Gerba, tan coneguda pel nostre Muntaner, i visitar després els grans i pintorescos oasis situats a l'extrem Sud de Tunísia. Aquesta darrera regió solament tenia per a nosaltres un interès secundari; sabedors que a Gerba no havíem de trobar gairebé cap record de l'època catalana, aquest fou el principal motiu que variéssim l'ordre de la nostra excursió. Altrament, també ens assabentàrem que feia poc de temps que

s'havia arranjat un camí, el qual permetia als automòbils d'arribar fins a Sbeila des d'Sfax, la qual cosa representava l'estalviar-nos de fer una marrada més que regular, amb el consegüent guany de temps, que podíem esmerçar allargant l'excursió per altres indrets que volíem conèixer i que, contràriament, no hauríem pogut visitar.

La distància total d'Sfax a Sbeila és de 164 quilòmetres. La meitat aproximadament del trajecte es fa per bona carretera, la qual, durant molts quilòmetres, travessa un país d'una extraordinària riquesa olivarera. És talment un inacabable bosc d'arbres afilerats, de troncs baixos i de fullatge criat en forma de bola, el color gris-plata del qual contrasta fortament sobre l'ocre-roig del terreny. Sfax és el centre productor d'oli més important de Tunísia, com el seu port també és el que exporta més sulfats. En acabar-se la carretera, se segueix una pista transitable, més o menys assenyalada, pel mig d'una zona estepària completament desèrtica.

Passat l'enforcament de la carretera que mena a Triaga, es troben alguns magatzems o dipòsits d'alfa, els quals formen grans munts a l'aire lliure. Després, els premsen i en fan grosses garbes o bales com les de palla. Dues nombroses caravanes trobarem pel camí, i la càrrega que portaven llurs animals era composta d'aquesta gramínia, que els beduïns van a cercar al desert. L'alfa és una herba espontània que fa uns brins rectes i durs, d'uns quatre pams d'alçària. De les seves fibres en teixeixen estores fines i en fan petits canastrons o cabassets i altres objectes, i sembla que serveixen també per a la fabricació de pasta de paper de bona qualitat.

Com tenim dit, a la meitat del camí aproximadament, s'acaba la carretera, i més enllà es troba la font o pou Ed-Drabine, l'aigua del qual és aixecada per mitjà d'una bomba accionada a mà. A dita font porten a abeurar els ramats, i la gent hi va des de molt lluny a emplenar els bots de pell de camell. El nostre xòfer també hi téu bona provisió d'aigua per a l'automòbil, puix que durant la resta del trajecte no havíem de trobar cap altra deu d'aigua ni tampoc la més petita població fins a Sbeila.

En deixar la repetida font, trobarem una regió completament sorrenca, sense un arbre ni vegetació de cap mena; solament en certs indrets, molt espaiats, es veien petits claps d'una planta amb moltes punxes, la qual creix arrapada a la sorra. Una temperatura asfixiant regnava en aquell vertader desert, damunt el qual, els raigs solars planen d'una manera intensa. Malgrat aquestes condicions tan desfavorables del terreny, aquells indrets gairebé mai no estan deshabitats. Moltes caravanes hi transiten, o hi acampen tri-

bus de beduïns durant un temps més o menys llarg, amb llurs tendes i llurs nombrosos camells i petits ases que tant de servei fan als indígenes. Trobarem un d'aquests aduars en cert indret i a no gaire distància del camí. Encuriosits, el volguérem visitar i treure'n alguna fotografia, la qual cosa férem sense que ningú no ens demostrés la més petita animadversió. La gent gran ens mirava indiferent, a l'inrevés de la quitxalla que ens acompanyà fins a l'automòbil molt de xivarri, per tal que els tiréssim diners. Les noies, fins les més joventes, presentaven en llur pell diversos tatuatges que elles deuen creure que les afavoreix, però que les desfigura força als nostres ulls.

En acabar-se aquella extensa plana estepària, el camí s'enfila i entra en una regió muntanyosa, també molt desolada. Després de travessar el fondal que forma l'arenys del riu Sbeila, a tres quarts d'hora arribarem a dita població, situada a 524 metres sobre el nivell de la mar. Ens estatjàrem en el *Grand Hotel Buffet de la Gare*, el qual és d'aspecte molt modest, malgrat el seu nom ressonant, però justifiquen aquest pel preu relativament car de la pensió. Si no l'única és la millor fonda del poble, i hom tampoc no podia ésser massa exigent en aquell recó de món. De molts pitjors estatges havíem de trobar d'allí endavant, amb tot i que es tractava de viles importants i servides pel ferrocarril.

L'Sbeila actual és una insignificant població, en part europea. Els seus orígens són molt llunyans i sembla que assolí la seva major prosperitat en temps dels Antonins o dels Severs. A les acaballes de l'època bizantina, la Suffetula romana, esdevingué la capital d'un nou estat que hom diu que fundà el patrici Gregori, revoltat contra Constant II, emperador de Bizanci. Fou de ben poca durada el regnat del susdit Gregori, puix que, al cap d'un any, Abdellah ben Abi Sarh entrava a Ifrúgia amb la missió de conquerir-la per al califa Othman. El cabdill àrab cuità d'enviar un missatge al patrici bizantí per tal que es convertís a l'islamisme o li pagués un tribut. Gregori refusà fer l'una cosa i l'altra, i es disposà a combatre els invasors; però, derrotat tantost per aquests, morí durant la lluita. En caure Sbeila, en 647, en poder dels àrabs, Abdellah restà meravellat del botí que havien amassat els seus soldats, i preguntà a un dels habitants de la ciutat d'on procedia tanta riquesa, a la qual pregunta no contestà de moment, però ajupint-se i collint de terra un pinyol d'oliva, li ensenyà i li digué: «És aquest petit fruit el que ens havia fet esdevenir opulents; tots els pobles mediterranis ens el vénen a cercar i ens el paguen a bon preu».

Junt amb les ruïnes de Dugga i d'El-Djem, les d'Sbeila són les més justament celebrades de la Tunísia interior. La nova població s'ha edificat, amb molt bon encert, a cosa d'un quilòmetre de distància de les ruïnes. El primer monument que es troba, és el bonic arc de triomf que constituïa la porta Sud de la ciutat antiga i estava dedicat a Diocleciana, a Constànci i a Maximiana. Té solament una arcada amb dues columnes i un nínxol rectangular a cada costat.

Una gran via empedrada mena al centre de la ciutat antiga, les ruïnes de la qual s'estenen considerablement. Ací i allà, es troben restes de monuments i d'edificis de tota mena, molts d'ells de difícil identificació i d'altres de ben determinats, com el teatre, situat prop de la vorera del riu; les Termes, la grandiositat de les quals testimonieja la densitat de la població que hi hauria llavors; algunes basíliques cristianes, una de les quals estava ornada de columnes tortes dobles; un baptisteri, cobert de mosaics, construït dintre un altre edifici molt més antic, i d'altres edificis menys importants. Cap a l'extrem superior de la ciutat, es veu una altra basílica, la qual conté bonics mosaics, i un temple aïllat que no s'ha pogut determinar quan s'havia construït, ni la divinitat a la qual estaria consagrat. La seva cella és la part més visible d'aquest temple. Per aquell mateix indret s'assenyala l'existència de l'amfiteatre i hom també pot visitar el pont-aqüeducte de tres arcades, els pilars de les quals descansen sobre el fons rocós del riu. Pel susdit aqüeducte corren les aigües d'una abundosa deu que neix una mica més amunt, i que una tradició local diu que va aparèixer quan el cabdill dels invasors musulmans d'un violent cop de simitarra esberlà la penya. L'aigua de dita font actualment és conduïda a Sfax.

Malgrat la importància dels monuments esmentats suara, no haurien pas assolit les ruïnes d'Sbeila la justa fama que tenen, si no posseís un altre monument que, per les seves grandioses proporcions, sobresurt poderosament sobre tots els altres. És un conjunt de tres temples juxtaposats, els quals es troben al centre de la vella ciutat. Una porta monumental dona entrada a la gran plaça que precedeix els temples. Aquesta porta es compon d'un gran arc central i de dos de més petits, als costats dels quals surmonten, de la casa que mira a la ciutat, dos nínxols rectangulars. La decoració de la façana està formada per quatre mitges columnes corínties sostingudes per pedestals, i d'un entaulament coronat per un àtic mig destruït que conté, sobre de cadascuna de les arcades, inscripcions dedicatòries a l'emperador Antoni i als seus dos fills Marc Aureli i Lucius Verus (entre els anys 140 al 161). La

plaça, molt reformada en l'època bizantina, sembla que es componia, en el seu origen, d'una gran esplanada rectangular, llarga de 71 metres i ampla de 68, tancada per un mur exterior per on s'obrien diferents portes que comunicaven amb dita plaça o pati, el qual estaria envoltat de columnates, interrompudes únicament al davant de l'arc de triomf.

La vertadera dedicació dels tres temples és desconeguda; però, se'ls suposa dedicats a la trinitat Capitolina, i en aquest cas el santuari del mig, el més important estaria consagrat a Júpiter i els altres dos a Juno i a Minerva, respectivament. El temple central és d'ordre compost i els del seu costat d'ordre corinti, i tots tres temples estan ben construïts amb carreus de pedra d'un bell to daurat, ben escaients i ajuntats sense morter. Per terra, resten munts de ruïnes pertanyents als pòrtics, un dels quals, el del temple de Juno, ha estat, molt modernament, reconstruït aprofitant les mateixes pedres trobades allí. És de creure que, dintre d'alguns anys, la reconstrucció serà total, la qual cosa contribuirà a fer més interessants encara aquestes importantíssimes ruïnes. Les façanes posteriors i les laterals, amb llurs columnes encastades en els murs, estan millor conservades, particularment la del repetit temple central que està intacta.

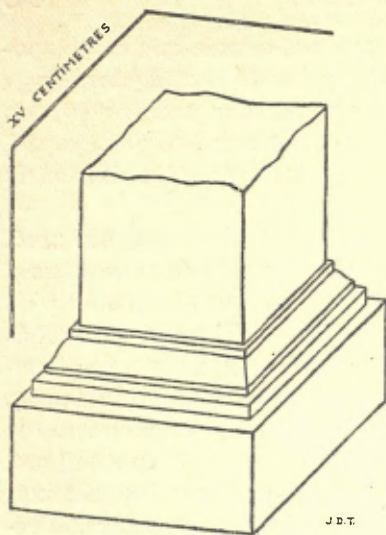
JOAN ROIG I FONT

(Continuarà)

Troballa a Covet

EN la part baixa del campanar de Santa Maria de Covet (Isona-Conca de Tremp), l'església romànica, una de les més belles de la nostra terra, amb la volta tota de pedra picada, aquest passat març, en examinar diferents pedres que hi havia -diversos capitells romànics, procedents segurament d'un antic claustre, avui desaparegut gairebé del tot, i altres pedres, del mateix estil, moltes a mig fer, és a dir, només escultrades d'una manera especial - en veiérem una, la qual, per la seva forma i motlluratge, corresponia al període de la dominació romana.

Canviada de lloc i portada a la llum del dia, després de treure-li una pols secular que alterava el color i convenientment rentada, ens refermàrem en la primera impressió que ens havia produït.

PERSPECTIVA ISOMÈTRICA
DE L'ARA ROMANA DE COVET

Hübner, en el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, dona vint-i-una inscripcions romanes corresponents a Isona (números del 4458 al 4478), i procedeixen de Covet les dues assenyalades amb els nùms. 4460 i 4476.

JOSEP DANÉS I TORRAS

Itineraris d'algunes excursions fetes per Socis del CENTRE *

EXCURSIÓ A L'ARIÈGE I ANDORRA EFECTUADA PELS SENYORS IGNASI FOLCH, SANTIAGO CODINA, JOSEP PUNTAS I ENRIC RIBERA, DEL 21 AL 24 DE JUNY

21 juny.—Barcelona, La Tour de Carol.

22 juny.—Merens, Vall de Mourgouillou, Portella d'Alba, estany andorran de Joucla, Vall d'Incies, Soldeu.

(*) En aquesta secció solament esmentem els itineraris que tenen marcat interès per tractar-se de regions poc visitades pels nostres consocis, les quals han estat recorregudes durant l'estiu del corrent any 1930.

23 juny.—Soldeu, Puig de la Solana, Andorra, Puigcerdà.

24 juny.—Puigcerdà, Barcelona.

EXCURSIÓ AL PIRENEU CENTRAL EFECTUADA PELS SENYORS CARLES BERTRAND, M. SALTOR, J. ESCUDER, MITJANS, SOLER, CASTELLS, I BONET
DEL 4 AL 14 DE JULIOL

Vall d'Aran, Port de Caldes, Campament de l'Estany Negre, ascensió al Biciberri Septentrional per la cresta NE., Campament de Vallibierna, Campament d'Aragüells, canal del Coll Maleït, Maladeta, Aneto, Renclusa, Port de la Picada, Les Bordes.

EXCURSIÓ AL PALLARS EFECTUADA PEL SENYOR VICENS LABARTA I ALTRES
COMPANYS, DEL 15 AL 24 DE JULIOL

15 juliol.—Areo, Bordes de la Rebuira, collet de la Vall de Sotllo, Bauma de la Socauba (campament).

16 juliol.—Estanys d'Estats, Pic de Port de Sotllo (3.073 m.), Coll de Sotllo, estanys de Sotllo, Campament.

17 juliol.—Pleta Gran, Ribera de Canalbona, Estanys sense nom, Coll i Pic de Canalbona (2.966 m.), Estany glaçat, Estany superior d'Estats, Campament.

18 juliol.—Estanys d'Estats, Pic Occidental (3.100 m.) i Pic Central d'Estats (3.141 m.) Port de Sotllo, Campament.

19 juliol.—Estany Inferior d'Estats, Coll de Baborta, Pic de Baborta (2.934 m.), Retorn al campament pel mateix itinerari.

20 juliol.—Pla de Boet on s'installa el campament, Areo.

21 juliol.—Areo, Pla de Boet, Coll de Boet, Pic Roig de la Sucarana (2.904 m.), Carena del Pic Roig, Campament.

22 juliol.—Dedicat a pescar.

23 juliol.—Estany de Baiau, Coll de Baiau (2.763 m.), Estany de Coma Pedrosa, Vall d'Arinsal, Arinsal, La Masana, Andorra.

24 juliol.—Andorra, Seu d'Urgell, Pons, Calaf, Barcelona.

EXCURSIONS EFECTUADES DES DEL CAMPING OFICIAL DE LA SECCIÓ D'ESPORTS DE MUNTANYA, A LA VALL DE LLOSÀS, PELS SENYORS JOSEP M.^a ROS, JOSEP M.ª GUILERA, ALBERT OLIVERAS, LLUÍS ESTASEN, EMILI VILASECA, JOAN QUERALT, ROSSEND FLAQUER, JOSEP PONS, ELIODOR ORFILA, CEBRIÀ TARRATS, JOSEP ROVIRA, JOAN ROIG, BERENGUER CARRERAS, JOSEP I JOAN BOTEY, ARÍSTIDES VALLÈS, PAU SAGNIER, JOAN BRUNET, EDUARD SOLÉ I JOSEP TORENT, DEL 12 AL 20 DE JULIOL

12 i 13 juliol.—Barcelona, Benasc, Vall de Vallibierna, Vall de Llosàs, campament.

14 juliol.—a) Pics de Vallibierna per la cresta SO. i retorn per la Tuca Arnau i la Tuqueta Blanca.

b) Pics de Vallibierna per la cresta N., i retorn per Rio Bueno i coll i estanys de Vallibierna.

15 juliol.—Pics Russell, cresta de les Tempestats fins la bretxa Russell, desistint pel mal temps; retorn al Pic Russell; millora el temps, ascensió al Pic Margalida, coll i estanys de Llosàs.

16 juliol.—a) Ascensió als pics de Vallibierna.

b) Ascensió als pics Russell.

c) Ascensió al Pic Margalida.

d) Ascensió al Pic d'Aneto per la bretxa superior de Llosàs i la gelera i coll de Corones i retorn al campament pels estanys de Corones i la Vall de Vallibierna.

e) Aneto, Coll de Corones, Coll del Mig, Cresta i Pic del Mig, estanys de Corones, Vall de Vallibierna, campament;

f) Aneto, Coll de Corones, Bretxa superior de Llosàs, Pic de les Tempestats per la cresta S., campament.

17 juliol.—Estanys de Corones, Pic d'Aragüells, Bretxa de Llosàs, campament.

18 juliol.—a) Ascensions al Pic de les Tempestats per la bretxa del mateix nom, i cresta N., per la cresta S., per la cresta E. i pels vessants del SE.

b) Ascensions al Pic Margalida pels vessants S. i per la cresta de les Tempestats.

(Recorregut de la cresta de les Tempestats, entre el pic d'aquest nom i el Margalida en ambdós sentits).

c) Ascensió als pics de Vallibierna.

19 juliol.—a) Vall de Vallibierna, Benasc.

b) Estanys de Llosàs, Bretxa segona de Llosàs, Coll de Corones, Pic d'Aneto, La Renclusa.

c) Bretxa de Llosàs, segona canal més avall del Pic de les Tempestats, cresta de Llosàs, Pic d'Aneto per la paret S., Coll Maleït, Maladeta Oriental, La Renclusa.

d) Bretxa de Llosàs, Coll de Corones, Pic de Corones, Pic del Mig, Coll Maleït, Maladeta Oriental, Maladeta Occidental, Dent d'Alba, La Renclusa.

20 juliol.—La Renclusa, Benasc.

EXCURSIÓ AL PIRENEU FRANCÈS EFECTUADA PELS SENYORS LLUÍS ESTASEN, ALBERT OLIVERAS, JOSEP ROVIRA I JOSEP TARENT A CONTINUACIÓ DEL CAMPING DE LA VALL DE LLOSÀS, DEL 20 AL 27 DE JULIOL

20 juliol.—La Renclusa, Pic de Salvaguarda, Port de Benasc, Hospice de France, Vall de la Pique, Luchon

21 juliol.—Luchon, amb autocar pels colls de Peyressourde i d'Aspin i les valls d'Aure i de Campan al Coll del Tourmalet, Pic de Midi de Bigorre, Vall de Bastan, Bareges.

22 juliol.—Bareges, Vall d'Escoubour, Coll d'Aubert, Gelera de Neouvielle, es desisteix de l'ascensió al pic pel mal temps, Lac d'Aumar, Lac d'Aubert, Lac d'Oredon, Hotellerie del Lac d'Oredon.

23 juliol.—Mal temps.

24 juliol.—Mal temps. Nevada. Lac de Cap de Long, Hourquette de Bugarret, Lac de Bugarret, Lac de Coueyla-det-Mey, Lac de Rabiet, Vall de Barada, Gèdre, auto a Gavarnie.

25 juliol.—Gavarnie, Circ, escala dels Serradets, Bretxa de Roland, gruta gelada de Casteret, Bretxa de Roland, Coll dels Serradets, camí del Port de Bujaruelo, Gavarnie.

26 i 27 juliol.—Gavarnie, Lourdes, Toulouse, Barcelona.

EXCURSIÓ A L'ARIÈGE EFECTUADA PELS SENYORS JOAN QUERALT, ROSEND FLAQUER, KARE OLAF HOLE I JOAN ROIG, DEL 15 AL 17 D'AGOST

15 agost.—Barcelona, Tour de Carol, Hospitalet, Refugi de Ciscà.

16 agost.—Refugi, Portella Siscarou, Pic de Siscarou, Cilindre d'Ascobes, Ascobes, Pic sud de Jouclà, Refugi de Ciscà.

17 agost.—Sortida Refugi, coll de Neresole, Pic d'Alba, estany d'Alba, vall de Mourgoullou, Merens, Tour de Carol, Barcelona (el company K. O. Hole continua cap a Soldeu).

EXCURSIÓ A LA VALL D'ARAN I AL PALLARS EFECTUADA PELS SENYORS XAVIER RIBÓ, PERE GUARDIA I PERE VIVES, DEL 29 DE JULIOL AL 8 D'AGOST

29 juliol.—Barcelona, Viella.

30 juliol.—Vall d'Aran.

31 juliol.—Port de Viella, Tuc de Montoriet, Salardú.

1 agost.—Salardú, Caldes de Bohí.

3 agost.—Pic del Ferro.

4 agost.—Estany Negre, Estany de les Monges, Pleta de Rio Malo, Caldes de Bohí.

5 agost.—Descans.

6 agost.—Caldes, Vall de Sant Nicolau, Tuc de Colomès, Espot.

7 agost.—Espot, Salardú.

8 agost.—Salardú, Barcelona.

EXCURSIÓ A LA PICA D'ESTATS EFECTUADA PEL SENYOR JOSEP ROVIRA
I ALTRES COMPANYS, DEL 2 AL 7 D'AGOST

Tarascó, Auzat, Marc d'Auzat, Orrys de Pujol, Montcalm per la canaleta, Pica d'Estats, Port de Rioufred, Pla Subrà, Tarascó, Porta, Vall de Campcardós, Pic Negre, Canal dels Isarts, Soldeu, Canillo, Puigcerdà, Barcelona.

EXCURSIÓ AL PIRENEU ARAGONÈS EFECTUADA PELS SENYORS PAUSS,
ZERKOWITZ I CERNIC, DEL 3 AL 15 D'AGOST

3 agost.—Barcelona, Benasc.

4 agost.—Benasc, Vall d'Astós, Cabana de Posets (4 h. 30').

5 agost.—Mal temps. Cabana de Posets, Coll de Gistain (2 h. 30'), Hospital de Gistain (5 h.).

6 agost.—Hospital de Gistain, Coll de la Cruz (2 h. 15'), Bielsa (4 h.).

7 agost.—Mal temps.

8 agost.—Pineta (3 h.), Casa de Marboré (6 h. 30').

9 agost.—Mont Perdut (3 h.), Casa de Marboré, Refugi de Touquerouye, Gavarnie.

10 agost.—Gavarnie. Festa dels guies (Nostra Dona de les Neus).

11 agost.—Gavarnie, Port de Bujaruelo (3 h.), Hospital Bujaruelo (3 h. 30'), Vall d'Ordesa, casa Olivan (6 h. 30').

12 i 13 agost.—Vall d'Ordesa,

14 agost.—Vall d'Ordesa, Torla, Broto (2 h. 15').

15 agost.—Broto, Barcelona.

EXCURSIONS EFECTUADES PELS SENYORS JOSEP BOTEY, CARLES BERTRAND, XAVIER VILARÓ, PERE VIVES, FRANCESC ABADAL, E. ARDERIU, A. ARDERIU I R. ARDERIU, DES DEL CAMPAMENT DE LA VALL DE LA LLOSA, DEL 12 AL 17 D'AGOST

12 agost.—Barcelona, Prullans.

13 agost.—Prullans, Vall de la Llosa, Cabana dels Esparvers (campament).

14 agost.—La Muga, Campament.

15 agost.—Portella Blanca d'Andorra, Coll dels Isarts, Pic d'Embalira, Portella de Joan Antoni, Campament.

16 agost.—Cim de Maranges, Campament.

17 agost.—Campament, Barcelona.

EXCURSIÓ A L'ARIÈGE EFECTUADA PEL SENYOR TOMÀS MUNSECH, DEL
16 AL 24 D'AGOST. CAMPAMENT A L'ESTANY DE PEDOURES

18 agost.—Ascensió al Regalessio i Pic d'Alba.

19 agost.—Ascensió al Nerassole.

20 agost.—Ascensió a la Tossa de Pedourès.

21 agost.—Vall de Mourgouillou, coll de Joucla, portella del Cilindre d'Escobes, Pic d'Escobes, cercle de Siscà i Portella de Siscà.

23 agost.—Ascensió al Pic de Rulle, per l'estany petit d'Alba.

EXCURSIÓ AL PUIG DE LA COMA PEDROSA EFECTUADA PEL SENYOR EN-
RIC RIBERA I LLORENS I ALTRES DOS COMPANYS, DEL 21 AL 23 D'AGOST

21 agost.—Barcelona, Les Escaldes.

22 agost.—Sortida de Les Escaldes a les 4 h. 30', La Masana, Arinsal, Coma Pedrosa. Des d'aquí, en dues hores i mitja, pel vessant E. al Pic Alt de Coma Pedrosa, on s'arriba a les 13 h. 30'. Descens pel mateix camí i arribada a Les Escaldes a les 22 h. 45'.

23 agost.—Les Escaldes, Barcelona.

EXCURSIÓ AL PEDRAFORCA EFECTUADA PELS SENYORS LLUÍS ESTASEN,
ALBERT OLIVERAS, JOSEP M.ª GUILERA I JOAN ROIG, DEL 6 AL 8
DE SETEMBRE

6 setembre.—Barcelona, Guardiola, Massanés, Gresolet.

7 setembre.—Ascensió al Pedraforca Oriental per la paret N., Enforcadura, Gresolet.

8 setembre.—Gresolet, Bagà, Barcelona.

Bibliografia

MN. JOSEP GUDIOL I CUNILL.—*La Pintura Mig-Eval Catalana. Volum II. Els Primitius. Segona part: La pintura sobre fusta.*— Un vol. en 8.ª, de 567 pp. i 228 gravats.—Barcelona, 1929.

L'aparició d'aquesta obra del savi arqueòleg Mn. Gudiol, ha d'assenyalar-se, d'una manera especial, com un esdeveniment bibliogràfic, no solament per a Catalunya, sinó per a tot el món de la cultura i de l'erudició.

Quan es posà a disposició del públic el volum I d'*Els Primitius* (1), arreu fou celebrada aquesta obra i merescué, amb justícia, els majors elogis, puix, d'avui més, podem comptar amb un completíssim *Corpus* de la pintura catalana en els primers segles medievals, tan ric, interessant i instructiu com pocs poden assenyalar-se, sobretot si es té en compte la, relativament, petita regió on es desenrotllà la nostra pintura primitiva i les condicions de l'època en què aquest fet tingué lloc, circumstàncies que obliguen a donar una importància excepcional a aquestes obres, objecte de comentari i estudi.

Escaurien, al nostre entendre, com a capçalera d'*Els Primitius*, les conegudes paraules: *Dicebamus hesterna die*, perquè el llibre ara publicat comença en el Cap. IX, (*La Tradició*), la qual cosa ens fa l'efecte com si no hagués existit la solució de continuïtat dels darrers anys, els quals separen el primer de l'actual volum.

Lluny de nosaltres la pretensió de fer un judici crític, o d'exposar la impressió que ens ha produït la lectura d'*Els Primitius*; com també resultarien inadequats els mots més ditiràmbics que podrien dedicar-se a l'obra, puix, els prestigis reconegudíssims de l'autor ho fan perfectament inútil.

A qui se li acudiria la idea de comprovar els quilats d'una legítima medalla d'or, sabent que aquest és puríssim i de llei per la raó de la seva procedència?

Devem, per tant, de reduir la nostra modesta tasca a assenyalar els punts que comprèn l'obra, abstenint-nos així, també, de re-

(1) Vegeu el BUTLLETÍ EXCURSIONISTA DE CATALUNYA, any 1928, pàgs. 357 i següents.

comanar la seva lectura, puix allò que és bell i primorós per ell mateix, no necessita ésser *presentat... por si solo se basta*, parafrasejant certes conegudíssimes paraules de Cervantes.

En onze capítols, (del IX al XIX), l'autor desenrotlla allò que es proposà ensenyar en el seu benemèrit treball. Aquest, realment, és completíssim. Representa un esforç i un cúmul d'energia formidables, puix obligà Mn. Gudiol a l'estudi acuradíssim en els Museus i colleccions particulars dels nombrosos exemplars consultats assenyalant l'època, el significat, la vàlua, l'escola i tot el que pugui demanar el més exigent, de cada pintura, que estudia, examina o comenta.

Intentarem, però, un resum dels punts que comprèn la valuosa monografia gudiolenc.

En el capítol IX (primer del volum), parla de la *Pintura sobre fusta*, i troba *la tradició* d'aquesta especialitat artística «en els sarcòfags que ha aparegut intactes de color en les admirables tombes de les valls d'Egipte; en les caixes que contenien les mòmies, fetes de fusta de sicomor, amb riquíssima decoració polícroma, realçada per la dauradura». Des d'aquests tan allunyats temps recorda Mn. Gudiol que no sofri interrupció aquesta mena artística, i cita els retrats sobre fusta descoberts en la necropolis copta de Fayum, en el mateix Egipte. Retreu, després, els textos de Caius Plini Segon, en la *Historia Naturalis*, en els quals s'esmenta les pintures sobre fusta dels grans pintors grecs, obres que els romans compraven a preus exorbitants; i en aquest esbós històric assenyala les taulelles dels segles VI i VII, i conté pintures d'imatges de Sants, i les que se citen en el *Libri Carolini*.

Venint a Catalunya, pot, en veritat, afirmar l'autor «que l'abundor d'exemplars en ella existents, enlloc més del món es troben», representats per antipendis (palis), retaules i baldaquins dels segles X, XI i XII, que han estat objecte de notables estudis, assenyalsats en la *Bibliografia* que completa aquest capítol.

En el capítol X, s'ocupa l'autor de la «Tècnica de la pintura sobre taula», i parla dels procediments emprats des dels temps més antics, segons Plini, i en època més propera, i cita les pintures de Santa Maria l'Antiga, de Roma, (segle VI). En la Bibliografia corresponent esmenta allò que Sant Isidor de Sevilla, Heracli, Teòfil, etc., han ensenyat en aquest particular.

Relativament a les pintures catalanes, a partir d'últims del segle X o primers de l'XI, explica com foren pintades les taules romàniques, i cita els més típics exemplars, sortosament conservats.

La importància excepcional dels pallis (o antependis) d'altar, obligà l'autor a dedicar-hi un estudi especial en el capítol XI, i explica llur origen, motius d'ornamentació, assumptes i riquesa en molts d'ells, els quals són citats específicament, en els llocs on es conserven, i recorda que a Catalunya els textos donen notícia d'alguns en el segle x, existents a Vich, Elna, Sant Cugat del Vallès, Girona, Ripoll, Sant Feliu de Guíxols i Sans de Barcelona, i d'Urgell. Aquests mobles litúrgics han estat objecte de donacions valuoses per tal d'exornar-los riquíssimament. En el segle xiii els pallis d'orfebreria, van desapareixent substituïts, ja en el segle xii, per imitacions dels de metalls preciosos, fets tots ells de fusta, daurats, policromats i exornats amb cabussos i vidriots de color a manera de pedreria. Retreu l'autor els que es conserven en els museus de Tarragona, Vich, Barcelona, Solsona, Lleyda i en les col·leccions Plandiura, Bosch i Catarineu, Espona, etc., i assenyala els assumptes, tècnica i procediments decoratius que els caracteritzen.

En el capítol XII es conté una relació detallada de tots els pallis pintats que es conserven a Catalunya. Assenyala els de les centúries xi i xii, existents en els Museus i col·leccions ara esmentats, procedència i assumptes; de forma que constitueix un complet *Corpus* dels antependis catalans, l'interès dels quals no cal ponderar; n'hi ha prou indicant que es descriuen uns seixanta exemplars.

Segueix, al detallat examen dels antependis, l'estudi d'altres pallis no citats en l'anterior capítol; comprèn, el capítol XIII, la relació dels *Cimboris* més notables. A aquest element litúrgic correspon la mateixa importància que als pallis, si no més, per raó de l'escàs nombre que se'n conserva. S'explica el seu origen i el servei a què estaven destinats, això és, de protegir de la pols i dels ocells la taula de l'altar, per no tenir vidres les finestres de les esglésies romàniques primitives, les quals quedaven obertes o, en alguns casos, tancades amb lloses trepades. Foren aquests *tegúria* riquíssims en llur principi, en consonància amb els pallis. Tenim record d'alguns del segle iv, especialment en la nostra terra, del període visigòtic. L'autor esmenta el de la basílica de Son Peretó, propera a Manacor, (segle xi); els de la Seu de Girona, Poblet, Cuxà, Seu d'Urgell, Sant Joan de les Abadesses, Perpinyà, tots dels segles xi al xiv, segons les notícies que donen els documents, exceptuant-se de la pèrdua, sortosament, el de la seu geronima (1326).

Seguint la mateixa transformació dels pal·lis, es feren de fusta, amb decoració pintada, els *címboris*, a partir de la xiv centúria, de la qual cosa s'ocupa extensament el capítol XIV, en el qual hom estudia els conservats en els museus de Barcelona i Vich, i en la rica col·lecció Plandiura i d'Espona.

La relativa abundància que existeix, per estranya sort, de retaules pintats, els quals encara poden estudiar-se en algunes esglésies i en els museus i col·leccions citats, motiva una major amplitud sobre tan notables exemplars, en el capítol XV de l'obra.

Explicat l'origen del retaule, que apareix en els segles viii i ix, per haver-se mudat la litúrgia de la celebració del Sant Sacrifici, (això és, que el sacerdot oficia d'esquena al poble i no de cara, com abans d'aquelles centúries), s'ocupa l'autor de la disposició de la taula eucarística, enriquida amb les *lipsanoteques* o reliquiaris; creus d'exquisida labor i el graó, decorat amb imatges, origen del bancal.

Els documents, parlen de primitius retaules de ric metall, imitats, després, per mitjà de la pintura i relleus de pastes guixoses, amb motius ornamentals i pedreria simulada. Sobresurten els d'Elna (segle xi), Cuxà, capella reial de Barcelona (segle xii), de Poblet, Seu d'Urgell, València, Osca, Mallorca, Lleyda, etc., tots de la xiv centúria.

El capítol XVI continua l'estudi dels retaules pintats i esculpits, és a dir, que contenen figures de bulto adherides. Cita els més notables que es poden estudiar actualment en les esglésies, museus i col·leccions, pertanyents al segle xiii i principis del xiv, i fa menció especial de les ventalles de retaule, tan interessants com escasses, imitant les obres de Limoges. Estudia l'autor els exemplars dels segles xi o primers del xii, d'Anguistrina, museu de Barcelona, de Solsona i col·leccions Plandiura, Bosch i Catarineu, etc.

La importància que l'escultura i el moble pintats, enriquint i ennoblint el material llenyós, el qual ja en la x centúria apareix a Catalunya, obligà l'autor a dedicar-hi un lluminós estudi en el capítol XVII. Els exemplars més notables són els típics Sants Crists, *Majestats*, que a Catalunya, com enlloc més, es conserven en nombre considerable. La sagrada representació del Crucificat sobre l'ara estava en ús general des de mitjans de l'esmentat segle, i culmina sobre totes les Majestats que en el món cristià siguin la tan venerada de Caldes de Montbuy, la qual, si no és la més antiga, és una de les més belles, com afirma l'autor. Junt amb l'esmentada s'estudien les dels museus de Barcelona i de Vich.

Els brodats i teixits del període romànic, mereixen especial esment, i l'autor dóna clara idea de la importància que tenen aquestes obres *acupictae* o brodats a l'agulla, (brodats amb colors), havent-se de fer record dels cèlebres teixits coptes (segles v al viii), els quals serviren de model als artífexs d'altres llocs, i es produïren arreu exemplars luxosíssims, procedents d'Orient i, d'una manera particular, dels telers de l'Espanya mahometana. A Catalunya, sobresurt, com exemplar únic, el tapís de Girona (segle xii), i el no menys notable del museu de Barcelona, o sigui, l'estadart Sant Otlz, brodat per la fembra Elisava, en la dotzena centúria. En aquest grup es comprenen els brodats del Canigó, Olot, Castell, etc., i les mitres de Sant Bernat Calvó i de Sant Oleguer, els pallis i robes litúrgiques, almocellies, tapits, catifes, etc, la possessió de les quals s'assenyala en els nostres museus i colleccions.

Els darrers capítols de l'obra que examinem - XVIII i XIX - són dedicats a l'estudi dels temes iconogràfics i decoratius de la pintura sobre taula. No cal ponderar l'interès que, per a les arts gràfiques, tenen els exemplars examinats en l'obra, perquè formen un repertori tan ric i abundant que solament donar-ne una lleugera idea obligaria a allargar desmesuradament aquestes notes. N'hi ha prou amb recordar les variadíssimes escenes que figuren en els exemplars, de la indumentària religiosa i civil, draps de paliar, mobles, etc., i, sobretot, en els frisos, capitells i els altres elements arquitectònics. Els temes emprats són variadíssims, essent les fonts d'aquells les fantàstiques figures de l'Apocalipsi, el Pantocrator, el Tetramorfos, les sagrades imatges de Jesús Salvador en les diverses escenes de la seva vida; la Verge Santíssima; els Sants, influenciades aquestes representacions per l'art copte, especialment, i per l'art bizantí; figura, també, en aquesta decoració romànica, la fauna i la flora, real o fictícia, exuberants de fantasia i de la més deslligada imaginació, com mai més en el món de les arts no s'hagin produït.

Un xardorós aplaudiment al savi arqueòleg, al qual és deutora Catalunya, particularment, de l'esponerós desvetllament del culte a les Arts belles, a l'Arqueologia i a les més nobles disciplines de l'esperit.

Ad multos annos.

P. C. i G.